

Роль архівних установ України в розвитку історичної науки у 1919–1940 роки

Аналізується внесок архівних установ України у розвиток історичної науки протягом першого двадцятиріччя радянської влади та узагальнюються зміни, що відбулися в структурі архівної мережі внаслідок її неодноразової реорганізації у зазначений період.

Ключові слова: Укрцентрархів, архівні установи, історичні дослідження, наука, архівна справа, Наркомпросвіти УСРР, політичні репресії.

Логіка реформаційних процесів, що відбуваються сьогодні в економіці, соціально–політичних відносинах, у державотворенні, у складних духовних пошуках і психологічних трансформаціях українського суспільства, ставить проблему розвитку науки на дуже важливе місце. Розвиток науки є одним з провідних засобів вирішення соціально–економічних проблем держави. У сучасних умовах наука набуває нового статусу, коли наслідки діяльності наукової спільноти країни стають підґрунтям для держави у вирішенні її внутрішньо та зовнішньоекономічних завдань. В наш час науковий потенціал України недостатньо використовується для вирішення складних соціально–економічних проблем, які постали перед нею. За таких обставин дуже важливим є використання історичного досвіду, зокрема, здобутків 20–30–х років ХХ ст., коли відбулося становлення вітчизняної науки та формування національної інтелігенції.

Нагальною потребою сьогодення є така реконструкція минулого, яка дозволить об'єктивно і неупереджено показати реальний внесок українських вчених у розвиток науки. Перед сучасними науковцями стоїть завдання створення правдивої картини розвитку історичної науки. Дослідження цієї проблеми має велике значення: воно сприятиме відновленню повноти історичної пам'яті, поверненню духовних надбань, вилучених, сфальсифікованих або замовчуваних радянською владою протягом багатьох років та допоможе активізувати процес реформування сучасної вітчизняної науки [1,1].

Значну роль у становленні та розвитку історичної науки у досліджуваній нами період відіграли архіви.

Метою запропонованої статті є спроба узагальнити зміни, що відбулися в мережі архівних установ України внаслідок неодноразової реорганізації її структури протягом повоєнного двадцятиріччя, дослідити їх роль у розвитку історичної науки у зазначений період та охарактеризувати зрушення у пріоритетах наукових досліджень, що сталися у зв'язку з трансформацією політичного режиму в радянській державі, внаслідок

чого розпочалася широкомасштабна боротьба з інакомислієм та політичні репресії, які значною мірою торкнулися українських істориків.

Джерельну базу дослідження становлять, насамперед, архівні матеріали та періодика 20–30-х років ХХ ст. Крім того, в роботі використані наукові праці провідних вітчизняних істориків, присвячені загальним проблемам досліджуваного періода.

На жаль, крім ґрунтовної монографії О.Г. Мітюкова, присвяченої розвитку архівної справи в Україні та структурі радянської архівної мережі [2], практично відсутні спеціальні роботи з досліджуваної нами проблеми. Беззаперечна цінність цієї праці полягає, насамперед, у ґрунтовній джерельній базі, але поза увагою дослідника значною мірою залишилася наукова діяльність архівних установ. Також слід зазначити, що написана у 1975 році монографія просякнута виключно марксистсько–ленінською ідеологією, а отже, методологічно не відповідає сучасному рівню розвитку історичної науки. Надруковані ж ще у 20–30-ті роки ХХ ст. окремі статті, присвячені, головним чином, популяризаційній діяльності архівів, роботі з упорядкування архівних фондів та організації семінарів підвищення кваліфікації архівних працівників [3,425–426; 9,45–72; 4,5,70; 6,97–98; 7,68–69; 8,72–81; 9,132–133 та ін.], майже не зачіпають запропоновану тему, що робить її актуальною для подальших досліджень.

Ще під час громадянської війни урядом України було вжито чимало заходів, спрямованих на впорядкування архівної справи. Першим кроком у цьому напрямку була організація в січні 1919 року у Харкові в складі Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМіСу) архівної секції на чолі з істориком В.О. Барвинським – першої всеукраїнської установи по керівництву архівною справою [2,22].

Наприкінці березня 1919 року архівна секція ВУКОПМіСу була переведена до Києва. Очолив її відомий історик та архівіст В.Л. Модзалевський [10,арк.44]. Юридичною підставою для роботи Архівної секції став декрет РНК УСРР від 3 квітня 1919 року «Про передачу історичних та художніх цінностей у відання Народного комісаріату освіти». Третій пункт декрету оголошував: «Архіви визнати такими, що перебувають під охороною Народного комісаріату освіти. Жодне відомство або установа, зберігаючи за собою користування архівом, не має права знищувати документи без дозволу Народного комісаріату освіти» [11,395].

20 квітня 1920 року РНК УСРР ухвалила постанову про націоналізацію і централізацію архівної справи в Україні, згідно з якою всі архівні документи оголошувались всенародною власністю, визначалася структура державних архівів. У 1921 року архівна секція ВУКОПМіСу реорганізовується у Головне управління архівами (Головарх) при Наркомпросвіти УСРР [12,145–146]. Керуючись законодавчими актами уряду України та відповідними постановами місцевих органів влади, губернські архівні управління розгорнули роботу по обстеженню і реєстрації архівів, концентрації і впорядкуванню архівних документів. Вживалися заходи щодо охорони архівів, які тимчасово зберігалися в приміщеннях ліквідованих установ.

Протягом 1922 року Головарх розробив інструкції з основних напрямків діяльності архівних установ, у тому числі про організацію роботи губернських архівних управлінь, облік архівних документів, що перебувають у відомствах, і передачу їх у відання губархівів, складання архівних

описів і оглядів, виділення із загальних фондів історико–революційних матеріалів [13,арк.15,30;14,арк.19].

Однак, загальний стан архівної справи в Україні залишався незадовільним. Насамперед відчувалися брак кваліфікованих працівників та нестача необхідних коштів для обладнання архівосховищ, перевезення і розбирання документів. 28 серпня колегія Наркомпросвіти УСРР затвердила штат губархівів у такій кількості: Київ – 5, Харків і Одеса – по 3, Чернігів, Полтава, Миколаїв, Поділля, Кременчуг, Запоріжжя, Донбас, Катеринослав, Волинь – по 2 особи. Штат Головарху разом з технічним персоналом становив 12 осіб [15,арк.90,97]. Зменшував Наркомпросвіти УСРР і кошти на утримання архівних установ. Зокрема, у першому кварталі 1922 року. Головарху на всю систему було виділено лише 3197 крб. замість 10 тис. згідно з кошторисом [16,арк.4].

У жовтні 1922 року організаційно–правове становище Головарху значно погіршилося у зв'язку з його підпорядкуванням Головному комітету професійної освіти (Головпрофосвіти) Наркомпросвіти УСРР. Штат Головарху було зменшено до 7 осіб [17,арк.20]. Перебуваючи у відомчому підпорядкуванні, Головарх не міг всебічно здійснювати контроль за станом архівів вищих органів державної влади і управління УСРР, наркоматів, громадських і кооперативних організацій, фабрик і заводів. У зв'язку з цим у жовтні 1922 року колегія Головарху при Наркомпросвіти УСРР розробила і передала на розгляд ВУЦВК проект реорганізації Головарху в Центральне архівне управління з підпорядкуванням його безпосередньо ВУЦВК [18,арк.54].

На підставі «Положення про центральне архівне управління» (ЦАУ), затвердженого ВУЦВК 3 січня 1923 року, місцевими органами Укрцентрархіву стали губернські архівні управління (губархи), організація яких проводилася ще з 1922 року Наркомпросвіти УСРР. У 1923 році в основному було завершено організацію губархів при призидіях губвиконкомів. При губархах відповідно створювалися губернські історичні архіви з історико–революційними відділами. У вересні 1923 року ЦАУ УСРР розробило і надіслало на місця «Типове положення про губернські історичні архіви». Цим положенням на губернські історичні архіви покладалася завдання щодо зберігання, упорядкування і наукової розробки архівних матеріалів місцевого значення [19,45–72;66;2,51].

За станом на 1 січня 1925 року були створені губернські історичні архіви з окремими штатами при Чернігівському, Одеському і Полтавському губархах. У решті губерній вони перебували на стадії організації і ще не відокремились від губернських архівів.

Напрями діяльності вищеназваних установ визначалися завданнями, які стояли перед архівними органами України в цілому. На першому етапі їхньої діяльності особливого значення набувала реєстрація архівів. Вона розглядалася як першочергове завдання і проводилася двома шляхами: за допомогою спеціальних анкет, які розсилалися до всіх установ губернії, та через безпосереднє обстеження їх архівними працівниками. У 1924 році в Україні було зареєстровано 4249 архівів, у тому числі в Чернігівській губернії–1764, Подільській–1231, Київській–700, Харківській–391, Волинській–163 [14,арк.69зв.].

Проте, на шляху реєстрації архівів виникали труднощі, пов'язані з незадовільним забезпеченням реєстраційними анкетами. Крім того, працівники деяких губархів у 1924 році під час перевірки виявили низку

випадків свідомого знищення архівних матеріалів. Особи, винні у цьому, були притягнуті до відповідальності [12,146].

Усе це сприяло концентрації в губістархівах значних архівних фондів. Так, основу Чернігівського губістархіву склали фонди колишнього Губернського правління, Казенної палати, Управління державного майна, Духовної консисторії, матеріали свого часу зібрані Чернігівською губернською архівною комісією (серед них 10 томів Рум'янцевського опису Лівобережної України 1765–1769 рр., фонд Чернігівської міської думи (1792–1862 рр.) тощо).

В історико-революційному відділі архіву були зосереджені фонди Чернігівського губернського жандармського управління, секретного столу Канцелярії чернігівського губернатора та інших судово-поліцейських установ. У рукописному відділі зберігалися стародруки, рукописні книги, грамоти та універсали, матеріали монастирів та інших культових установ [2,53].

На базі колишнього Центрального історичного архіву Полтавщини було організовано Полтавський губістархів, основу якого у 1923 році становили фонди Канцелярії Полтавського губернатора (1911–1917 рр.), Полтавського губернського правління (1802–1919 рр.), малоросійського військового генерал-губернатора (1802–1835 рр.), полтавського, харківського і чернігівського генерал-губернатора (1836–1856 рр.), Полтавського малоросійського генерального суду, Казенної палати, губернської земської управи (1847–1920 рр.), Дирекції народних училищ, Полтавського губернського жандармського управління, Полтавського губернського присутствія, Полтавського окружного суду. Значну наукову цінність становили зібрані тут приватні архіви Репніних, Кочубеїв, Галаганів, Скаржинської, що містили унікальні документи XVII–XVIII ст. На жаль, ще у 1917 році майже повністю були знищені документи з фондів земських начальників, поліцейських управлінь та «секретного столу» Полтавського губернатора [2,54;9,132].

Цінні історичні джерела були зосереджені в Одеському губістархиві, насамперед, фонди колишніх новоросійського і бесарабського генерал-губернатора (1779–1889 рр.), одеського тимчасового генерал-губернатора (1779–1889, 1905–1908 рр.), одеського градоначальника, фонди поліцейських установ (жандармського управління, охоронного і розшукового відділень), Новоросійського університету (1865–1920 рр.), попечителя учбового округу, Поселенського управління Південного краю, Судової палати. Також до архіву були передані фонди Одеського і Миколаївського губвиконкомів, Держконтролю і Робітничо-селянської інспекції. На основі наявних документів вже до кінця 1922 року було підготовлено і опубліковано низку досліджень на історико-революційну тематику [2,53–54].

У Вінниці, Житомирі, Катеринославі й Донецьку організація губістархівів відбувалася на основі фондів губернських установ і організацій.

У 1925 році у зв'язку з адміністративно-територіальною реформою, що була пов'язана з ліквідацією губерній, в Україні було створено 41 окружне архівне управління. Вже у червні РНК УСРР затвердила структуру і штати Укрцентрархіву, його установ і окружних архівних управлінь. Всього по ЦАУ та центральних архівах встановлювався штат у 66 працівників. Окружні архівні управління, як місцеві органи ЦАУ УСРР, розподілялися на три групи: I–Чернігів, Полтава, Одеса, Катеринослав, Кам'янець–Подільський, Житомир і Артемівськ–по 8 штатних працівни-

ків; II – Київ, Харків, Вінниця, Умань, Ніжин, Суми, Миколаїв, Луганськ, Херсон, Запоріжжя і Сталіно – по 4; III – решта 23 округи – по 2 працівники. До кінця 1925 року окружні архівні управління були організовані в 37 округах, у серпні запрацював Центрархів Молдавії, з січня 1926 року розпочали роботу Могилів–Подільський, Корос–тенський і Маріупольський окрархи. Таким чином, вже на початку 1926 року організація мережі окружних архівних управлінь була завершена [2,63,65].

Проведення чергової адміністративно–територіальної реформи, згідно з якою на території України створювалися 484 райони, 18 міст, виділених в окремі адміністративно–господарчі одиниці, і Молдавська АСРР вимагало перебудови мережі архівних установ. 18 вересня 1930 року урядова комісія ухвалила рішення про утворення замість окрархів 28 місцевих архівних управлінь (місцевархів), на які покладалися обов'язки по керівництву архівною справою не лише в межах міст, а й у районах, що перебували на території колишніх округів. Свою діяльність місцеві архівні управління розпочали 1 жовтня 1930 року.

Організація в Україні місцевих архівів розглядалася Укрцентрархівом як тимчасовий і вимушений захід. Вона була викликана тим, що після ліквідації окрархів не було реальної можливості створити архівні установи в кожному районі. Районні архіви за таких умов важко було забезпечити приміщеннями, коштами, кваліфікованими кадрами. Вже наприкінці 1930 року ці недоліки відкрито далися взнаки. Місцевархи виявились відірваними від районних і сільських установ, сфера їхньої діяльності у порівнянні з окрархами зросла, райвиконкоми були позбавлені права контролю за роботою місцевархів, оскільки вони підпорядковувалися міським радам. Усуненню недоліків в управлінні архівною справою на місцях могла сприяти лише організація районних архівних установ, які б перебували на місцевому бюджеті і створювалися поступово у міру зміцнення самих районів.

У зв'язку з цим ВУЦВК у листопаді 1931 року ухвалив рішення створити замість місцевих архівних управлінь, їхніх філіалів та крайових історичних архівів таку систему архівних установ, яка включала б центральні республіканські архіви, державні історичні архіви у колишніх окружних центрах, а також міські та районні архівосховища для концентрації в них документів міськрад і райвиконкомів, установ і організацій, які діяли на території району або міста. Більшість державних історичних архівів створювалась на базі архівосховищ місцевих архівних управлінь та крайового історичного архіву [21,5–27;22,3–4;6,97–98;8,72–81;23,9–22;7,68–69].

Таким чином, ліквідація окрархів, утворення замість крайових історичних архівів і місцевих архівних управлінь державних історичних архівів, початок організації мережі районних і міських архівів мали вирішальне значення для створення такої системи місцевих архівних установ, яка відповідала б завданням архівного будівництва на той час. Розгалужена мережа державних історичних архівів забезпечувала охорону місцевих архівних матеріалів, їх наукову розробку, створення відповідного довідкового апарату.

Чергова адміністративно–територіальна реформа в Україні призвела до перебудови мережі архівних установ. 26 лютого 1932 року секретаріат ВУЦВК, розглянувши питання про систему архівних установ у зв'язку з утворенням областей, ухвалив організувати при обласних виконавчих комітетах обласні архівні управління. Протягом березня були створені Вінницьке, Дніпропетровське, Київське, Одеське і Харківське, а у серпні–

листопаді–Донецьке і Чернігівське обласні архівні управління які відразу приступили до організації обласних історичних архівів. Велика увага приділялася районним та міським державним архівам. У зв'язку з цим у квітні 1932 року ЦАУ УСРР розробило і надіслало до областей «Основні вказівки до роботи районних і міських архівів» [2,104;24,арк.10].

Обласні архівні управління створювалися для керівництва архівним будівництвом на відповідній території. Їм підпорядковувалися обласні історичні архіви, що організовувалися в областях, і державні історичні архіви, які існували на базі колишніх місцевих архівних управлінь.

Завдяки уточненню облікових даних і проведенню в значних обсягах розбирання та інвентаризації архівних матеріалів, кількість документів, сконцентрованих в історичних архівах України, досягла у першій половині 1937 року 23,9 млн. справ, у районних і міських архівах – 4,6 млн. справ [25,5–7].

У березні 1939 року архівні установи України перейшли у відання НКВС УСРР [26,арк.1]. Центральний та обласний історичні архіви республіки підпорядковувалися відповідно народному комісару внутрішніх справ УСРР та начальникам обласних управлінь НКВС, міські і районні архіви – начальникам міських і районних відділів НКВС УСРР. Центральне архівне управління УСРР реорганізовувалося у Архівний відділ НКВС УСРР. На місцях обласні архівні управління перетворювалися в архівні відділи УНКВС областей [2,126].

Таким чином, в Україні у 20–30-х роках була побудована мережа центральних, обласних, державних історичних, районних і міських архівів, яка забезпечила в цілому зберігання архівних матеріалів єдиного державного архівного фонду (ЄДАФ) України.

На жаль, ці здобутки часом зводила нанівець система так званих «спецхранів», внаслідок створення якої чимало архівних документів залишилося недосяжними для широкого кола дослідників. Зрозуміло, це негативно вплинуло на розвиток історичної науки.

Роботу на місцях Укрцентрархів спрямовував безпосередньо через губернські архівні управління та гуртки архівних кореспондентів (архівні комісії), що створювалися добровольцями, «які працювали безоплатно з метою збереження архівів дореволюційних установ, а також для збирання сучасних матеріалів історичної вартості». Один з перших таких гуртків було організовано ще у 1920 році у м. Лебедині, Сумської округи на чолі з головою місцевого ревкому Ю.І. Базавлуком. Завдяки роботі цього гуртка були врятовані цінні документи з архівів Капниста, Романова, Ковалевського, Пустовойтова та Межирічського волосного правління [27,арк. 264–265]. Станом на 1 січня 1929 року кількість архівних кореспондентів в Україні становила близько 650 осіб. Вони інформували архівні установи про безгосподарні матеріали та про архіви, що перебували під загрозою знищення, пропагували та популяризували історичні знання серед населення, здійснювали контроль за виконанням архівного законодавства УСРР [2,70].

Спираючись на документальні джерела, архівісти вивчали історію свого краю. Так, співробітник архіву В.С. Євфимовський на підставі архівних даних упорядкував нариси про населені пункти Чернігівщини для історико–географічного словника, який готувала відповідна комісія при ВУАН. Працівники Полтавського краєвого архіву О.Т. Бузинний, Ф. А. Герасименко, П.Г. Клепацький, М.М. Бужинський та А.І. Козаченко на основі різноманітних архівних фондів видали низку праць про господар-

ство Диканьського маєтку Кочубеїв у першій половині ХІХ ст., ретельно дослідили діяльність приходських училищ на Полтавщині у 1800–1812 роках, історію театру в Полтаві, діяльність Кирило–Мефодієвського товариства та історію ліберального руху в Україні в 40–х роках ХІХ ст. [28,арк.65;29,арк.53–54].

Завідуючий Чернігівським істархом П.К. Федоренко започаткував вивчення монастирських архівів, досліджував матеріали Новгород–Сіверського намісницького правління [30,арк.67зв–68]. Про підсумки своїх досліджень науковці–архівісти доповідали, зокрема, на засіданнях історико–архівного семінару, що діяв на базі Чернігівського краєвого історичного архіву наприкінці 20–х років під керівництвом того ж таки П.К. Федоренка, який створив цілу низку праць з історії Чернігівщини ХVІІ–ХVІІІ ст. та регіональної історіографії [29,арк.6–6зв;31,130–131] і на засіданнях марксо–ленінського семінару історії партії та жовтневої революції, створеного в дусі тих часів на базі Полтавського краєвого архіву [32,арк.23].

Архівісти вивчали також історію визвольного руху. Так, у 20–х роках у місцевій пресі було надруковано низку статей, що містили невідомі раніше факти про діяльність революційних народників. Тоді ж було покладено початок вивченню біографій діячів громадянської війни [20,107–108]. У вересні 1927 року Укрцентрархів запропонував архівам організувати тимчасові виставки архівних документів з історії революції 1905 та 1917 років. Їх створили 20 окружних архівних управлінь, у тому числі Полтавське, Роменське, Чернігівське, Прилуцьке, Глухівське, Конотопське, Ніжинське [33,арк.14–21,66;34,70;9,132]. У 1928–1930 роках співробітники крайових історичних архівів підготували хроніку революційних подій 1905–1907 років, список населених пунктів, де відбувалися революційні виступи, та реєстр протиурядових прокламацій, випущених у той час [35,арк.21–22;9,132;32,24]. Планувалося видання збірників документів до історії жовтневої революції та громадянської війни в регіонах [36,арк.23–23зв]. У 1927 році за фондами центральних і крайових історичних архівів розроблялося 466 тем, з них майже половина була присвячена вивченню історії жовтневої революції і громадянської війни, історії комуністичної партії, селянських рухів та розвитку соціально–економічних відносин в Україні. Ця проблема залишалася однією з провідних у дослідженнях архівістів впродовж 30–х років [37,арк.8–9,39–40;38,арк.14зв–16;9,132].

З середини 20–х років розпочалася науково–видавнича діяльність Укрцентрархіву. У 1926 році було видано перший документальний збірник «Рух декабристів на Україні», присвячений сторіччю їх повстання, де були надруковані документи Київського центрального та Одеського крайового історичних архівів. Незважаючи на певні ідеологічні викривлення, ця праця стала помітною подією в археографічній діяльності архівних установ УСРР. В ці ж роки було здійснено низку видань науково–довідкової, методичної і навчальної літератури. З серпня 1925 року почав виходити журнал «Архівна справа» – друкований орган Укрцентрархіву, який в доступній формі популяризував матеріали про основи архівної справи, завдання архівного будівництва та досягнення історичної науки. Також були зроблені перші спроби видавати довідково–інформаційні бюлетені з питань поточного архівного будівництва та наукової діяльності місцевих архівів. Так, у 1924 р. Київський губарх видав бюлетень під назвою «Червоний архівіст», а у 1926–1927 роках три номери бюлетеня «Архівний робітник» побачили світ у Луганську. Проте, ці видання місцевих архівних

установ не набули систематичного характеру і через обмеженість матеріальних і поліграфічних ресурсів невдовзі були припинені [2,85–86].

У 1929–1931 роках були вжиті заходи, спрямовані на активізацію діяльності Археографічної комісії при Укрцентрархіві, яка провела роботу щодо підготовки і видання науково–довідкової літератури та історичних джерел. Зокрема, у 1931 році було видано «Архів Запорізької Січі. Опис матеріалів», а також третій випуск «Збірника узаконень, розпоряджень і інструкцій в архівній справі». Журнал «Архівна справа» у 1931 році було перейменовано в «Радянський архів». Протягом року вийшло 6 його номерів. Продовжувалося видання «Бюлетеню Центрального архівного управління УСРР». Проте, головним недоліком у діяльності Археографічної комісії стало те, що археографічна робота у той час ще не стала складовою частиною діяльності архівних установ, а проводилася лише окремими працівниками з власної ініціативи. Ось чому у квітні 1931 року на засіданні Бюро історичного відділу Українського інституту Маркса і Леніна (УІМЛ) було поставлене завдання з метою докорінного поліпшення археографічної роботи у подальшому розгорнути її у тісному зв'язку з науково–дослідними установами, залучивши до неї аспірантів та науковий склад кафедр наукових і вищих навчальних закладів та приступити до систематичного видання документів. Складений Центральним архівним управлінням УСРР видавничий план на 1931–1934 роки у червні 1931 року увійшов до всеукраїнського плану історичної роботи, що був затверджений республіканською конференцією істориків–марксистів. На кінець 20–х–початок 30–х років також припала організація роботи при Укрцентрархіві кабінету архівознавства, який було визнано «установою науково–дослідного характеру в галузі наукової розробки питань архівознавства.» На початку 1932 року його було перетворено в науково–методичний, на базі якого передбачалося організувати науково–дослідний інститут Центрального архівного управління УСРР. При кабінеті було встановлено штат аспірантів у кількості 10 осіб [2,96–98].

Протягом 1934–першої половини 1937 років архівні установи України підготували понад 650 статей, повідомлень та добірок документів для періодичної преси, організували 80 виставок документів [67,арк.26–31].

Водночас дедалі більше уваги приділялося виявленню та використанню архівних матеріалів господарсько–практичного значення, що призвело до згортання власне історико–краєзнавчих студій [39,арк.39–39зв;40,арк.2 зв;41,арк.2зв;42,арк.5;43,арк.4;44,арк.5 та ін.]. Було започатковане складання тематичної картотеки «До історії фабрик і заводів». Керівництво Чернігівського обласного архівного управління ухвалило з цього приводу спеціальне рішення про «застосування відповідних заходів впливу» щодо керівників місцевих архівних установ, які не забезпечать належного рівня підготовки матеріалів з цієї теми [45,арк.181;46,арк.8–8зв,9–10,70–76]. Набуває поширення агітаційно–пропагандистська робота архівних закладів [3,425–426;32,арк.24–24зв;37,арк.39–40]. З початку 30–х років дослідження давньої та середньовічної історії України майже повністю припинилися. Працівники архівних установ зосереджували увагу на збиранні, вивченні й науковій розробці документів, пов'язаних з історією революційних рухів, громадянською війною, антирелігійною пропагандою та соціалістичною реконструкцією сільського господарства і промисловості [48,арк.1–11;45,арк.4–4зв;49,арк.24–27;39,арк.440–449;50,арк.117–120зв;51,арк.30–31;52,арк.3]. Як видно з п'ятирічних планів роботи Сумського та Полтавського державних історичних

архівів (1933–1937 рр.), звітів про роботу Полтавського державного історичного архіву за 1933 і 1938 роки, Сумського обласного державного архіву за 1939 і 1940 роки та Полтавського обласного державного архіву за 1940 рік вся науково–методична, видавнича та агітаційна робота цих установ тепер зводилася лише до «підготовки статей, радіодоповідей і виставок, присвячених робітничому і селянському рухам, подіям 1917 р. та громадянської війни в регіонах, святкуванню ленінських ювілеїв та днів сталінської Конституції» [53, арк. 4зв–6; 54, арк. 5; 55, арк. 9; 56, арк. 5зв–7; 57, арк. 2–4; 58, арк. 2–3; 59, арк. 6], а в 1940 році Полтавським архівом «науково–дослідницька робота не проводилась взагалі, оскільки співробітники працювали безпосередньо бригадами по архівно–технічному впорядкуванню матеріалів» [60, арк. 3].

Таким чином, упорядкування архівів створило необхідні умови для розвитку історичної науки. Втім, утвердження адміністративно–командної системи спричинило суттєві зміни в організації наукових досліджень архівістів, а розпочата у 30–ті роки боротьба проти «буржуазного націоналізму» зумовила репресії проти фахівців [61, 127]. Як зазначалося у доповідній записці ЦАУ УСРР до ЦК КП(б)У у 1933 році, «за часів радянських у силу певних традицій архівізму («працювати можуть там люди, які ні на якій іншій роботі не придатні»), на місцях мало уваги приділяли добору кадрів. Радянські архіви заповнились віджившими, фізично і розумово нездатними людьми, часто людьми класово–ворожими. Такі кадри, користуючись дозволом безконтрольності, просто нічого не робили, або розгортали інтенсивне використання документів бази проти диктатури пролетаріату» [62, арк. 10–11]. А на нараді директорів державних історичних архівів Чернігівської області, яка відбулася 19–20 вересня 1933 року констатовалося, що «архіви ще не розгортають відповідної роботи, вони ще не перестроїлись на роботу по новому, в них ще й досі панують старі буржуазно–бюрократичні навички в роботі, апарат їх засмічений класово–ворожим елементом ... Публікаційно–видавнича робота слаба, а в друкованих роботах окремих архівархів є збочення в галузі націоналістичного питання» [63, арк. 74–75].

Обстеження стану архівів Чернігівщини у 1934 році начебто показало, що всі вони замість історичних досліджень займалися «контрреволюційною діяльністю». Так, цілу низку серйозних недоліків було виявлено в роботі Чернігівського обласного архівного управління і обласного історичного архіву, керівники яких «цілком поклялися на старого буржуазного спеціаліста Федоренка, віддавши в його безконтрольне відання ряд найосновніших ділянок роботи. Це призвело до того, що на цих ділянках сталися серйозні методологічні збочення і навіть політично–шкідливі дії» [64, арк. 425]. Загалом, у Чернігівському облістархіві, як зазначалося у підсумковому документі, «підготовка кадрів, що є важливішою ділянкою роботи була в руках старого буржуазного спеціаліста Федоренка, який скерував все навчання молодих кадрів в бік буржуазного техніцизму» [36, арк. 7]. До того ж «протягом багатьох років цей архів був в руках класово–ворожих, контрреволюційних елементів. Свого часу на чолі архіву був фашист Дубровський. Українські буржуазно–націоналістичні контрреволюційні «історики» віддавали особливу «увагу» цьому архіву, перетворюючи його на притулок для своєї «роботи». І до останнього часу архів «обслуговував» своїми матеріалами різних націоналістів (Шевелев) і одвертих контрреволюціонерів (Науменко)». Далі підкреслювалося, що «вся практична робота облістархіву до останнього часу великою

мірою була просякнута ворожою, буржуазною методологією, яку протягував старший науковий робітник Федоренко, користуючись з недостатньої пильності з боку керівників облрхуправління і облістархіву» [36,арк.7–10;138,арк.427–429].

Пропонувалося «особливу увагу звернути на очищення історичних архівів від рештків соціально–чуждих і класово–ворожих, зокрема, буржуазно–націоналістичних елементів», а «старшого наукового робітника облістархіву Федоренка П.К., незалежно від наслідків розв'язання справи у відповідних органах, зняти з роботи в архіві» [36,арк.11–12].

У тому ж дусі зводилися наклепи і на інші архівні установи й архівістів. Наприклад, працівники Ніжинського архіву, начебто писали статті і подавали на радіо доповіді «методологічно не витримані, з протаскуванням буржуазно–націоналістичного мотлоху» [64,арк.333].

Грубі «політичні помилки» були виявлені у виставках документів, влаштованих Глухівським і Конотопським архівами, де «протягувалась буржуазно–націоналістична пропаганда», наукові праці архівістів кваліфікувалися як «суцільна контрабанда буржуазно–націоналістичних і інших шкідливих теорійок» [57,арк.33–36;64,арк.333,369–371].

Як зазначалося в матеріалах обстеження Київського архіву давніх актів від 31 січня – 3 лютого 1934 року, з цією установою «... свого часу були тісно пов'язані і керували ним Грушевський М.С., члени СВУ–Гермайзе, Міяковський, його соратник націоналіст Романовський, фашист Дубровський» та ін. У блоці з ним було і товариство «Нестора–Літописця», яке по суті було блоком націоналістично–контрреволюційного табору істориків всіх мастей», що й зумовило шкідницьку діяльність архіву [64,арк.436–440].

Такими ж невтішними були і висновки, що характеризували діяльність Полтавського історичного архіву, зроблені за матеріалами перевірки від 07–09.02.1934 р.

Як зазначається в цьому документі, «від самого початку свого існування Полтавський архів був одним з осередків української буржуазно–націоналістичної контрреволюції. Це був один з маневрів ...її ідеологів. Потерпівши розгром в одвертому бою, частина з їх не емігрувала за кордон, а посідавши по різних затишках наукових установ, розпочала підготовку реванша, маскуючись корисною науковою діяльністю. Організатором архіву 1920 р. був дворянин–поміщик Ліщина–Мартиненко, пізніше висланий до концтаборів на далеку північ. Завідувач історично–революційним відділом, а потім історичним архівом при губархіві контр–революціонер Щепотьєв так само пізніше засуджений і висланий. Головою експертної комісії, що відала очищенням архівних матеріалів від макулатури, керував член СВУ Бузинний, пізніше засуджений і висланий. Так само одним з керівних робітників архіву від початку його організації був Герасименко Ф.А., якого...після уходу Щепотьєва було призначено зав. істархівом при губархіві, яким він керував аж до 1930 р. Не дивно, що за таких умов вся робота Полтавського архіву, починаючи з перших днів його існування, протягом десятка років, була одвертим служінням українському буржуазно–націоналістичному таборові, була виконанням замовлення української контрреволюції. Причому в своїй роботі Полтавський архів знаходив не тільки підтримку, а й «поощрение» з боку тодішнього керівництва ЦАУ УСРР» [64,арк.434].

Втім, між рядків звинувачень, якщо уважно придивитися, можна побачити насправді величезну роботу архівістів, які тільки за 1927–1930

роки опрацювали 250 різних тем, що, за безглуздими звинуваченнями перевіряючих, начеб-то були «нахрапистою пропагандою українського націоналізму, ідеалізацією українського дворянства, української буржуазії, дрібно-буржуазних українських партій, виправданням української контр-революції, наклепами та фальшуванням історії революційного руху на Україні... Всі ці студії були одвертою націоналістичною пропагандою, обґрунтовані документальною базою Полтавського архіву... І хоча протягом 1932–1933 рр. архів, очолюваний директором Орловським, став на шлях радянської наукової установи, але зі спадщиною остаточно не поквитався, не виніс її і не викрив перед радянською партійною громадськістю» [64, арк. 434–435зв].

На основі подібних перевірок різних архівів робився висновок, що «в архівній системі до останнього часу діяли буржуазно-націоналістичні, ворожі елементи і вони ще очевидно є (хоч і зняті з роботи Федоренко, Козлов, Желіхівський та ін.), а тому першочерговим завданням є докорінне їх знищення... Випекти цю спадщину і поставити документальну базу... на бойовий пост широкого обслуговування Марксо-Ленінської історичної науки є першочерговим завданням» для українських архівів [64, арк. 333, 436].

Невдовзі мережа цих установ зазнала страшного розгрому, а талановиті науковці-архівісти, як-от П.К. Федоренко, М.М. Бужинський, В.В. Дубровський, В.С. Євфимовський, Ф.А. Герасименко, Б.М. Шевелів та інші були репресовані, що завдало непоправних втрат розвитку історичних досліджень в Україні.

Таким чином, архівні установи відіграли важливу роль у розвитку історичних досліджень 20–30-х років. Саме у цей час значно активізувалася архівна справа, що дало змогу широко розгорнути історичні студії в Україні, залучивши до них не тільки професійних істориків, але й широке коло аматорів старовини.

Швидке зростання мережі державних наукових закладів, важливе місце серед яких належало архівам, сприяло перетворенню історичних досліджень у справу «історичного значення» [65, 11]. Створена у ці роки джерельна база зумовлювала подальший розвиток історичної науки. І навіть згубні для держави 30-ті роки, коли були згорнуті наукові студії, перепрофільовані або закриті науково-дослідні установи та репресовані провідні вчені, не могли перекреслити досягнень історичної науки 20–30-х років ХХ ст.

Джерела та література

1. *Сухотеріна Л.І.* Становлення і розвиток технічних наук в Україні у 20–30-ті роки ХХ ст. в загальноісторичному контексті. – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К., 2005. – 27 с.
2. *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. – К.: Наукова думка, 1975. – 272 с.
3. *В.Я.* З досвіду агітаційно-пропагандистської роботи Чернігівського державного історичного архіву за 1931 р. // Архів Радянської України. – 1932. – №4–5.
4. *Г.К.* В Чернігівському історичному архіві // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 24 лютого.
5. *До 10-річчя Жовтневої революції* // Архівна справа. – 1928. – Кн.7.
6. *Н.О.* Про архівні семінари // Архівна справа. – 1930. – №2(13).
7. *Юрченко А.* Децю з приводу популяризаційної роботи окружних архівних управлінь // Архівна справа. – 1928. – №7. – С.68–69.

8. Нікітін В. Підсумки діяльності окрархів в 1929 році // Архівна справа. – 1930. – №3(14). – С.72–81.
9. Робота Полтавського Краєвого Історичного Архіву в справі підготовки до 25-тирічного ювілею революції 1905 року // Архівна справа. – 1930. – Кн.3(14). – Липень–серпень.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі–ЦДАВО). – Ф.166. – Оп.1. – Спр.683.
11. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо–Селянського Уряду України. – 1919. – №34.
12. Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР(1917–1937 рр.). – К.: Наукова думка, 1973. – 272 с.
13. ЦДАВО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.54.
14. ЦДАВО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.119.
15. ЦДАВО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.72.
16. ЦДАВО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.30.
17. ЦДАВО. – Ф.14. – Оп.2. – Спр.975.
18. ЦДАВО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.53.
19. Водолажченко О., Барвінський В. Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльність Укрцентрархіва за 1924 рік // Архівна справа. – 1925. – №1.
20. Заремба С.З., Коваленко О.Б. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині // Український історичний журнал. – 1983. – №4.
21. Архівна справа. – 1931. – №4(15).
22. Архів Радянської України. – 1932. – №1–2 (додаток).
23. Сергієнко Г.Я. Перші радянські архівні установи на Україні // Науково–інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1960. – №3(41). – С.9–22.
24. ЦДАВО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1615.
25. Архівознавчий збірник. – К., 1938.
26. ЦДАВО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1877.
27. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). – Ф.Р–949. – Оп.1. – Спр.3.
28. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р–651. – Оп.1. – Спр.9.
29. ДАЧО. – Ф.Р–651. – Оп.1. – Спр.18.
30. ЦДАВО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.301.
31. Чередищенко Н. Семінар підвищення кваліфікації при Чернігівському краєвому історичному Архіві // Архівна справа. – 1930. – Кн.3(14).
32. ДАЧО. – Ф.Р–651. – Оп.1. – Спр.25.
33. ДАЧО. – Ф.Р–651. – Оп.1. – Спр.9.
34. До 10-річчя Жовтневої революції // Архівна справа. – 1928. – Кн.7.
35. ДАЧО. – Ф.Р–600. – Оп.1. – Спр.217.
36. ДАЧО. – Ф.Р–651. – Оп.1. – Спр.68.
37. ДАЧО. – Ф.Р–651. – Оп.1. – Спр.32.
38. ДАЧО. – Ф.Р–651. – Оп.1. – Спр.71.
39. ДАЧО. – Ф.Р–651. – Оп.1. – Спр.50.
40. ЦДАВО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1350.
41. ЦДАВО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1351.
42. ЦДАВО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1358.
43. ЦДАВО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1368.
44. ЦДАВО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1369.
45. ДАСО. – Ф.Р–5802. – Оп.1. – Спр.19.
46. ЦДАВО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1546.

47. ЦДАВО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1547.
48. ДАСО. – Ф.Р – 1807. – Оп.1. – Спр.34.
49. ДАСО. – Ф.Р – 5802. – Оп.1. – Спр.104.
50. ДАЧО. – Ф.Р – 651. – Оп.1. – Спр.60.
51. ДАЧО. – Ф.Р – 651. – Оп.1. – Спр.120.
52. Ніжинський філіал державного архіву Чернігівської області (далі–НФ ДАЧО). – Ф.Р – 1136. – Оп.1. – Спр.231.
53. Державний архів Полтавської області (далі–ДАПО). – Ф.Р–1505. – Оп.1. – Спр.15.
54. ДАПО. – Ф.Р–1505. – Оп.1. – Спр.17.
55. ДАПО. – Ф.Р–1505. – Оп.1. – Спр.75.
56. ДАСО. – Ф.Р–951. – Оп.1. – Спр.8.
57. ДАСО. – Ф.Р–2448. – Оп.1. – Спр.3.
58. ДАСО. – Ф.Р–2448. – Оп.1. – Спр.12.
59. ДАСО. – Ф.Р–2448. – Оп.1. – Спр.14.
60. ДАПО. – Ф.Р–1505. – Оп.1. – Спр.101.
61. Полонська–Василенко Н.Д. Українська Академія Наук. Нарис історії. – К, 1993.
62. ЦДАВО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1706.
63. ДАЧО. – Ф.Р – 651. – Оп.1. – Спр.57.
64. НФ ДАЧО. – Ф.Р – 1136. – Оп.1. – Спр.158.
65. Шмидт С. «Золотое десятилетие» советского краеведения // Отечественное Краеведческий альманах. – М., 1990.
66. Герасименко Ф. Децю про роботу окрархів // Архівна справа. – 1930. – №1(12).
67. ЦДАВО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1733.

Ткаченко В.В. Роль архивных учреждений Украины в развитии исторической науки в 1919–1940 годах

Анализируется вклад архивных учреждений Украины в развитие исторической науки в течение первого двадцатилетия советской власти и обобщаются изменения, произошедшие в структуре архивной сети вследствие ее неоднократной реорганизации в указанный период.

Ключевые слова: Укрцентрархив, архивные учреждения, исторические исследования, наука, архивное дело, Наркомпрос УССР, политические репрессии.

Tkachenko, V.V. Archival Establishments of Ukraine significance in the development of the history science in 1919–1940's

The archival establishment of Ukraine contribution in the development of the history science during the first 20 years of the Soviet rule is analyzed and the changes of the archival network structure due to the numerous rearrangements during the mentioned period are summarized.

Key words: Central Archive of Ukraine, archival establishments, historical researches, science, archive file, USSR Public Education Committee, political repressions.